

Жалолитдин Алиқулович БЎРИЕВ
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти
E-mail: jburiyev1977@mail.ru

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИДА ДИНИЙ МОТИВЛАР

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В “QUTADG’U BILIG” ЮСУФА ХАС ХАДЖИБА

RELIGIOUS MOTIVES IN “QUTADG’U BILIG” YUSUFA HAS HAJIBA

Аннотация. “Қутадғу билиг” — XI аср сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, унда ўз даврининг илгор ижтимоий-сиёсий, маънавий ва ахлоқий масалалари бадий талқин қилинган. Асардаги диний мотивларни аниқлашга қаратилган ишмизда адиб эътиқод, ибодат, ахлоқ ва қадриятларга тегишли элементлардан фойдаланилганлиги кузатилади. “Қутадғу билиг”да, яъни “билим” маъносида, инсонга дунёда ва охирабда бахтли бўлиш йўллари кўрсатилган тавсиялар мавжуд.

Калит сўзлар: Юсуф Хас Ҳоджиб, Қутадғу билиг, элиг, қадриятлар, дин, диний мотив, оят, ҳадис.

Аннотация. Qutadg’u bilig - редкий образец искусства речи XI века, в котором художественно осмыслились передовые социально-политические, духовные и нравственные проблемы своего времени. В нашей работе, направленной на выявление религиозных мотивов в произведении, замечено, что писатель использовал элементы, связанные с верой, молитвой, моралью и ценностями. Qutadg’u bilig, что означает «знание», содержит советы, которые показывают человеку, как быть счастливым в этом мире и в будущем.

Ключевые слова: Юсуф Хас Хаджиб, Qutadg’u bilig, ценности, религия, религиозный мотив, стих, хадис.

Annotation. Qutadg’u bilig is a rare example of the art of speech of the 11th century, in which the advanced socio-political, spiritual and moral problems of their time were artistically interpreted. In our work aimed at identifying religious motives in the work, it is noticed that the writer used elements related to faith, prayer,

morality and values. Qutadg’u bilig, which means «knowledge», contains tips that show a person how to be happy in this world and in the future.

Key words: Yusuf Has Hajib, Qutadg’u bilig, elig, values, religion, religious motive, verse, hadith.

Кириш

Бизгача етиб келган туркий бадий адабиёт намуналарининг энг кўхнаси ҳисоблан “Қутадғу билиг”, яъни “Саодатга элтувчи билим” асарида инсон учун дунёда ва охирабда бахтли бўлиш йўллари кўрсатилган тавсиялар мавжуд.

Унда дунёвий ва ирфоний (ботиний) маъно омухталаштирилган. Шу сабабли асарни илмий текширганда унинг икки жиҳатига – дунёвий ва ирфоний хусусиятларидан келиб чиқиб, улкан бир талқинни юзага чиқариш мумкин. Шу маънода миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги дея аталган методологиямизга асосан “Қутадғу билиг”ни талқин қилиш ниятидамиз.

Маънавий юксалишда қарашлар уйғунлашиб, жамият мувозанатини юзага келтиради. Инсоннинг инсонийлиги юксак маънавият билан ажралиб туради. “Қутадғу билиг”да шу каби масалалар баён қилинган.

Асардаги тўрт қаҳрамон идеал орзу тимсоли сифатида гавдаланади: Кунтуғди (чикқан кун)-адолат, Ойтулди(тўлган ой)-бахт ва давлат. Ўгдулмиш (ақлга тўлган)-ақл, Ўзғурмиш (уйғонган)-қаноат тимсоли. Булар ўртасида бўлиб ўтадиган савол-жавоб, мунозаралар жараёнида авом халқдан тортиб Қорахонийлар салтанатининг энг олий ҳокими - елликгача бўлган ораликдаги барча табақа ва тоифаларнинг ахлоқ-одоб, хатти-ҳаракат, муносабат чегаралари ҳақида баҳс боради.

Муаллиф ўз асарида «Қутадғу билиг» деб ном қўйгани ҳақида шундай дейди:

Китоб ати урдум “Қутадғу билиг”,

Қутадсу, ўқуғлика тусту элиг.

Китоб отини “Қутадғу билиг” қўйдим,

Ўқувчига бахт келтирсин, қўлидан тутсин [1:450 б].

Юсуф Хас Ҳоджибнинг ўзига хос услубда айтган сўзлари эътиқод, ибодат, ахлоқ ҳамда қадриятларга бағишланган. Унинг таъсирчан байтлари бугунги кунда ҳам ўз жозибасини кўрсатмоқда.

Асар ислом динининг икки асосий манбаси – Қуръони карим ва ҳадиси шариф билан озиқланган, шунингдек туркий халқларнинг

юксак маданияти намуналари сингдирилгани аниқ кўриниб турибди.

“Қутадғу билиг” сиёсий, ижтимоий, психологик, тарбиявий ва ахлоқий жиҳатларда жуда бой таркибга эга. Асардаги диний мотивларни аниқлашга қаратилган ишимизда эътиқод, ибодат, ахлоқ ва қадриятларга тегишли элементлардан фойдаланилганлиги кузатилади. Шунингдек Юсуф Хос Ҳожиб асарда оят ва ҳадисларни айнан ўзини эмас, балки уларнинг маъноларини кенг ёйиб ифодалайди.

Тадқиқотимизга тегишли оят ва ҳадисларнинг матнлари киритилган. Натижада, “Қутадғу билиг”да ибодат, эътиқод ва ахлоқий қарашлар каби кўплаб мотивларнинг жой олгани тадқиқ этилди.

“Қутадғу билиг” асари бўйича кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Унинг мазмун жиҳатидан жуда бой манбага эга эканлиги тадқиқотчиларни асарни турли жиҳатлар билан текширишга ундайди. Улардан баъзилари асар тилини, бошқалари туркий халқлар маданияти, маъмурияти, ҳуқуқий ва ижтимоий жиҳатларини ўрганишган.

Биз “Қутадғу билиг”даги Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг мазмуни акс этган байтларни ўрганиш, мазмунини баҳолаш ва очиқ беришни мақсад қилдик. “Қутадғу билиг”да Аллоҳ тушунчаси одатда унинг эски туркий эквивалентларида (Худо, Иди, Баят, Уган) қўлланилган. Камдан кам, арабча “Раб” сўзи ишлатилган [2:965].

1. Ҳар бир ишни Аллоҳнинг номи билан бошлаш ҳақидаги байтлар:

Туркий халқлар Ислом динини қабул қилганидан сўнг ёзган асарларини одатда басмала билан бошлаганлар. “Қутадғу билиг”нинг асл матни ҳам шундай бошланади. Асарнинг дастлабки байтларидаги маънолар Фотиҳа сурасининг биринчи ва иккинчи оятлари мазмунига ўхшашдир. Асарнинг кейинги байтларида шунга ўхшаш яна бир нечта байтлар мавжуд.

Асарнинг биринчи қисмида ҳар бир нарсани яратувчиси, устун куч ва қудрат эгаси - Худога бўлган ишонч (ўзлик ва субут сифатлари) зикр этилган. Ушбу бўлимда муаллиф Аллоҳни улуғлайди унинг мавжудлиги ва бирлигини таъкидлайди. Бу бўлимда Аллоҳ таолони осмон ва бутун борлиқнинг яратувчиси ва барча тирик

мавжудотларнинг ризқини берувчиси, деб таърифлайди.

“Қутадғу билиг”нинг асл матни шундай бошланади [2:16 б].

1 Bayat ati birle sozug bashladim
Toriutgen igidgen kecurgen idim
*Тангри номи билан сўзим бошладим,
Яратган, парваришлаган, кечирган
эгамдир.*

120 Bayat ati birle sozug bashladim
Toriutgen igidgen kecurgen idim
*Худо номи билан сўзни бошладим,
Яратган, парваришлаган, кечирган эгамдир*
1328 Bayat ati birle sezin bashladi
Toriutgen igidgen kecurgen idi
*Сўзни Худо номи билан (яъни бисмиллони
ёзиш) билан бошлади,
Яратган, парваришлаган, афв этган эга(м)
дир.*

3149 Bayat ati birle sezin bashladi
Toriutgen igidgen kecurgen idi
*Худо оти билан сўзни бошлади,
Яратган, парваришлаган, кечирган эгамдир*

3652 Bayat ati birle sezin bashladi
Toriutgen igidgen kecurgen idi
*Худо оти билан сўзни бошлади,
Яратган, парваришлаган, кечирган, деди*
3813 Bayat ati birle sezin bashladi
Toriutgen igidgen kecurgen idi
*Худо оти билан (яъни бисмилло билан)
сўзни бошлади:
Яратган, кечирган, парваришлаган - эгам.*

Оятлар:

Бу байтлар Қуръони Каримдан олинганлиги, “Фотиҳа” сурасининг илк ояти “**Бисмиллаҳир Раҳмонир Раҳийим**” (Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи ила) бошланишини ва яна “**Бисмиллоҳ**” ояти фақат бир жойда – Намл сурасининг 30-оятда келганинг кўришимиз мумкин. «Албатта, у Сулаймондандир ва албатта, унда: “**Бисмиллаҳир 3.роҳманир роҳийим.**» ояти билан боғлиқ. Шунингдек, Худ сураси 41-оят (Нух) деди: “**Унга (кемага) мининглар! Унинг сузиши ҳам, тўхташи ҳам Аллоҳнинг исми биландир. Албатта, Раббим кечиримли ва раҳмлидир**” мазмуни бор.

Изоҳ: Бу оят бошқача тафсири ҳам кўтаради. Масалан, “Аллоҳнинг исми билан” ибораси тепага қўшилса, Аллоҳнинг исми

билан мининглар, деган маъно чиқади [3:624].

2. Аллоҳнинг “Бўл” амри мавжуд бўлган байтлар:

Бутун борлиқнинг яратувчиси, азал ва абадийликнинг эгаси бўлган Аллоҳ бир нарсани истаса, “Бўл” деса ўша нарса бўлади.

3 Tiledi toruttu bu bolmush kamug’

Bir-ok bol tidi boldi qolmish kamug’

У истади (ва) яратди, мажудод (шундай) вужуд бўлди,

Воҳид (Худо) “Бўл” деди, истаган ҳамма нарсалари бўлди.

3662 Tilemish tileki bolur bol tise

Yoritur kazasin ne erse kese

Бўл деса, тилаган тилаги бўлади,

Нимаики бўлса, (ўз) қазосини қатъий юритади.

3817 Neku qulsa qulmish tileki bulur

Neku bol tise ol tilemish bolur

Нимани истаса, истаган тилагига

эришади,

Нимани бўл деса, у истагани бўлади.

Оятлар:

Бу байтларнинг маъноси қуйидаги оятлардан олингани кўринади. “Қачонки бирор нарсани ирода қилса, Унинг иши “Бўл” демоқликдир, холос. Бас, у нарса бўлур.” (Ёсин сураси, 82-оят). “Агар биз бир нарсанинг бўлишини ирода қилсак, унга «Бўл» демоғимиз кифоя. Бас, у нарса бўлур”. (Наҳл сураси, 40-оят)”.
 “У осмонлару ва ерни пайдо қилувчидир. Бирор ишни қилмоқчи бўлганида, унга «Бўл!» деса бўлаверадир.” (Бақара сураси, 117-оят) [4:666].

3. Жоҳиллардан узоқ юриш лозимлиги ҳақидаги байтлар:

Билимли одамларни ҳамма жойда ҳурмат қилишади. Бунинг сабаби шундаки, бундай одамлар сўзлари ёки ҳаракатлари натижаларини билган ҳолда ҳаракат қилишади. Аммо нодонлар бундай эмас. Сиз улар билан кўп гаплашмаслигингиз керак:

179 Biligsiz karagu turur belgiilug

Yori ay biligsiz bilig al ulug

Билимсиз аниқ шубҳасиз кўрдир,

Кел, эй нодон, билимдан ҳисса ол.

200 Biligsiz bile hich sozim yok mening
E bilge ozim ush tapugji sening

Билимсиз билан менинг ҳеч сўзим йўқ,

Эй доно, ўзим сенинг хизматингдадирман.

2418 Ukushsuz kishi ol yimishsiz yig’ach

Yemishsiz yig’ach negu kilsun ach

Зеҳнсиз киши мевасиз дарахтдир,

Мевасиз дарахтни оч нима қилади.

4346 Biligsizni artuk yakin tutmagu

Yakin tatsa sheksuz kilur kilmagu

Билимсизни ортиқча яқин тутмаслик керак,

Яқин тутсанг, шубҳасиз қилмайдиган (ишилар)ни қилади.

4348 Biligsizke yakma ozungni tutun

Ozen tutguch er tirildi kutun

Билимсизга яқинлашма, ўзингни тутгин,

Ўзини тутган киши бахтиёр яшайди.

4349 Biligsiz kishidin yirak tur teze

Biligsiz sozi kilki barcha otun

Билимсиз кишидан зинҳор узоқ тур,

Билимсизнинг хулқи мутлақо тубандир.

Оятлар:

Бу байтларнинг маъноси Қуръони каримнинг қуйидаги оятлардан олингани кўринади. “Кечиримли бўл, яхшиликка буюр ва жоҳиллардан юз ўгир”. (Аъроф сураси, 199-оят).

“Қачонки беҳуда нарса эшитсалар, ундан юз ўгириб: “Бизга ўз амалларимиз, сизга ўз амалларингиз, омон бўлинглар, биз жоҳилларни истамасмиз”, дедилар”. (Қасос сураси, 55-оят) [4:664].

4. Қандай инсонни дўст тушиш кераклиги ҳақидаги байтлар:

869 Kali edguke bolsa isizishi

Isiz boldi kilki ol isiz tushi

Агар яхшининг ёмондан жўраси бўлса,

Яхшининг қилиқлари ҳам ёмон жўра тенгида ёмон бўлур.

870 Isiz me katilsa kor edgu bile

Kamug edgulukke bu buldi yula

Яхши била туриб ёмон билан қўшилса,

Тамоми яхшиликлар учун бу бир йўл бўлади.

871 Taki bir sebab kor bu edgu isiz
Yakinlik yolindin tuzer tuzse iz

Яна бир сабаб шуки, кўргин, яхши билан ёмон

Яқинлик туфайлигидан изини (йўлини) тўзрилайди.

923 Ishin edgu bolsa negu kolsa kol
Ish edgu kerek ol uzung bulsa yo
*Ишинг эзгу бўлса, нима истаса қил,
Эзгу иш керакдир, ўзинг истасанг иста.*

3360 Katilsa karilsa tutup edgu ish
Ishi edgu bolsa kilur edgu ish
*(Кимки) яхши жўра(лар) тутиб аралашса,
қоришса,
Иш(лар)и эзгу бўлса, эзгу иш(лар) қилади.*

Ҳадислар:

Ушбу байтларнинг маъноси олинган ҳадислар куйидагилардир: Абдуллоҳ ибн Умар (р.а)дан ривоят қилинишича, Расулulloҳ (с.а.в.) шундай дедилар: “Худонинг наздида дўстларнинг энг яхшиси дўстлар учун фойдалисидир”. (Термизий ривояти, хасан ҳадис).

Расулulloҳ (с.а.в.) шундай дедилар: “Киши дўстининг дини узрадир. Шунинг учун у ким билан дўст бўлишига эътиборли бўлсин!” Абу Ҳурайра (р.а.)дан Абу Довуд ривоят қилади.

Абу Мусо (р.а) ривоят қилади, Расулulloҳ (с.а.в.) шундай дедилар: “Яхши дўсти билан ёмон дўст мисоли мушк сотувчи билан темирчи кабидир. Мушк сотувчининг мушки хидидан сен баҳраманд бўлурсан ёки уни сотиб олурсан. Темирчининг босқонидан чиққан учкун кийимингни куйдиради ёки унинг ҳидини хидлайсан”.

Хулоса

Биз юқорида баён қилганларимиздан Юсуф Хос Ҳожибнинг ижоди ислом дини таълимоти ўртасидаги муштараклик ва ҳамоҳангликни таъминловчи энг асосий ғоя эканини кўрамыз.

Адибнинг инсонпарварлик, ҳурфикрилилик ва диний бағрикенглик ғояларига асосланган диний-тасаввуфий қарашларига асос бўлиб хизмат қилган оят ва ҳадисларни аниқлаш, айниқса, ҳозирги ислом оламида катта сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар юз бераётган бир даврда

вужудга келаётган ақидавий муаммоларни ижобий ҳал этиш, диний мутаассиблик ва экстремизмнинг зарарли ғояларига қарши мафкуравий кураш олиб бориш, энг муҳими, ислом динининг асл моҳияти маърифат ва камолот эканлигини илмий нуқтаи назардан кўрсатиб беришда ҳам илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилади.

“Қутадғу билиг” адабий маҳорат билан ёзилган асар борасида ҳам такрорланмас оригинал эканлигидан гувоҳлик беради. Бу нарсага эришиш учун улуғ адиб ҳар бир истефода қилган муайян оят ва ҳадис талқинига алоҳида эътибор қаратган ва шу тариқа тасвир ва баён мустақиллигини сақлаб қолишга эришган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Усмон Хўжа, Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”дан танловлар, Декларация нашрлари, Туркия 2007.- 450 б.
2. Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”, Қ.Каримов, Тошкент, “Фан” 1971.-965 б.
3. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А. Мансур. – Т.: “Тошкент ислом университети”, 2006. -624 б.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз.– Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005.-666 б.
5. Содиқов Қ. **Мангу Қумару**, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2010 йил 50-сонидан олинди.
6. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан,1993. –96 б.
7. Qutadg'u bilig. J.26:Yusuf Xos Hojib. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot uyi, 2018. – 556 b. (Adabiyot xrestomatiyasi).